

АКСІОМАТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА ВЧЕННЯ ПРО МОВНУ СИСТЕМУ

М.М.Попович

У статті розглядаються спірні питання системної організації елементів мови та деякі особливості їх структурної взаємодії як цілісного утворення. Обстоюється думка, що в основі структурно-системних зв'язків елементів різних мовних рівнів знаходиться фонематична система мови. Теоретичні міркування автора підкріплюються прикладами із експериментального твору французького письменника Ж.Перека "La Disparition", у якому відсутня літера "e".

Ключові слова: система мови, структурно-системні зв'язки, фонематична система, системна роль графеми "e" у французькій мові.

Вчення про мовну систему складалося продовж багатьох віків, допоки у працях теоретиків загального мовознавства, зокрема Е.Б.де Кондільяка, В. фон Гумбольдта, О.О. Потебні, Ф.де Соссюра, І.О.Бодуена де Куртене та ін. не утвердилася однозначна думка про те, що мова є системно зорганізованою і що її треба вивчати з позицій системного підходу.

Основоположні принципи такого підходу найповніше були визначені Ф. де Соссюром у лекціях з курсу загальної лінгвістики, які він прочитав понад сто років тому студентам Женевського університету. Уже в лекції з фонології швейцарський мовознавець, підсумовуючи наукові погляди багатьох видатних мовознавців минулого, сформулював один із основоположних постулатів сучасної теоретичної лінгвістики, який проголошує мову системою знаків: "Мова є системою, яка підпорядковується лише своєму власному порядку" [1, с. 60].

Аналізуючи природу мовних знаків та особливості їх системної взаємодії, Ф. де Соссюр послідовно розвиває й уточнює своє розуміння системності мови. Від тлумачення мови як системи знаків він переходить до її тлумачення як "системи чистих значенностей" [1, с. 144], а опісля як до сукупності звукових та смислових відмінностей між мовними одиницями: "Мовна система - це ряд відмінностей у звуках, пов'язаних з відмінностями в поняттях" [1, с. 153].

Таким чином, вже з самого початку у вчення про мовну систему закладається елемент протиріччя, що, власне, треба розуміти під цим поняттям : це сукупність відповідним чином упорядкованих мовних знаків, це смислова сітка їх значенностей чи сукупність смислових і формальних відношень між ними; вона має реальне існування у вигляді матеріально-ідеальних одиниць чи є тільки ідеальним утворенням, що зберігається у мозку людини у вигляді акустичних образів мовних знаків та співвіднесених із ними значень?

З часу виходу у світ "*Курсу загальної лінгвістики*" Ф. де Соссюра (1916 р.), теза, що мова – це система взаємообумовлених і взаємозв'язаних знаків, які формують єдине інтегроване ціле, не тільки стала основоположною у мовознавчій науці, але й вагомо позначилась на її подальшому розвитку. Знакова природа мови та її системний характер нині ніким не піддається сумніву і немає більш-менш серйозної наукової розвідки з проблем мовознавства, у якій би не фігурувало це аксіоматичне положення, проте й досі йому не дано чіткого загальноприйнятого понятійного тлумачення.

У багатьох мовознавчих працях, присвячених питанню системної організації мови, це базове аксіоматичне положення доповнюється рядом інших, які мають за мету конкретизувати його загальнопонятійну сутність. До уточнюючих можна віднести такі аксіоматичні твердження:

а) мовна система в цілому та її окремі складники характеризуються єдністю форми і змісту; б) елементи мовної системи є відповідним чином структурованими; в) мовна система є цілісним утворенням, загальні властивості якого не дорівнюють сумі властивостей її складників; г) смислова значущість кожного елемента системи визначається його смисловими зв'язками з іншими елементами системи, які її структурують; д) система є динамічним утворенням, яке має властивість пристосовуватись до умов свого існування, не порушуючи своєї внутрішньої цілісності; е) мова є відкритою й самоорганізуючою (синергетично “зарядженою”) системою й ін.

Незважаючи на ці апріорні істини, вчення про мовну систему, як уже зазначено вище, складається з багатьох суперечностей, у центрі яких знаходиться, як це не парадоксально, саме поняття “система”: вчені досі не дійшли згоди у питанні, що становить собою це поняття, яка його мовознавча сутність. Багата історіографія цього питання показує, що науковці (філософи, математики, систематики, мовознавці та ін.) вкладають у це поняття різний зміст, відрізняючи або ж, навпаки, ототожнюючи його із поняттям структура [див.: 2, с. 64]. Отже, системно-структурна будова мови як **предмет** наукового дослідження продовжує залишатися одним із **актуальних питань** сучасної теоретичної лінгвістики.

Зміст наукових дискусій, які ведуться вченими з приводу структурно-системної будови мови, розкривають глибокі аналітичні огляди цього питання у статті О.С.Мельничука “*Понятия системы и структуры языка в свете диалектического материализма*” [3] та в першій главі колективної праці *Общее языкознание. Внутренняя структура языка* “О понятиях языковой системы и структуры языка”, авторами якої є О.С.Кубрякова і Г.П.Мельников [4].

В узагальненому сприйнятті авторів обох названих праць мовна система визначається як сукупність елементів, об'єднаних певними структурними зв'язками та відношеннями в єдине ціле. При цьому поняття “система” і “структура” тлумачаться як взаємозв'язані характеристики того самого об'єкта, що розглядається з різних точок зору. На думку О.С.Мельничука, слово *система* означає, що “осмислення складного об'єкта відбувається у напрямку від складових частин до цілого”, а слово *структура* вказує, що “осмислення відбувається у напрямку від цілого об'єкта до його частин і до способу їх взаємозв'язків” [3, с. 26]. Міркування аналогічного змісту висловлюють також О.С.Кубрякова і Г.П.Мельников: “Будь-який об'єкт із структурою – система, будь-яка система – це об'єкт зі структурою, але система, крім ознаки “наявність структури”, включає або передбачає інші, не менш важливі характеристики – цілісність, а також елементи, що її представляють, відмінні від зв'язків чи відношень” [4, с. 22].

Наведені точки зору дають підставу твердити, що хоча структура і система мови є функціонально співвідносними характеристиками її будови, вони все ж таки не тотожні, як це вважають багато дослідників. А щодо їх відмінностей, то вони ще не з'ясовані у повному обсязі і не охарактеризовані вичерпно. І на це однозначно вказує той незаперечний факт, що те, що в одних авторів називається системою, в інших може вважатися структурою. Так, всупереч багатьом твердженням, що структурою мови є зв'язки і відношення між мовними одиницями, Н.Д.Арутюнова вбачає у цьому терміні перш за все “матеріальну будову, склад” елементів мови, а термін “система” тлумачить як “сітку відношень між деякими елементами” [цит. за 4. с. 64].

Як уже зазначено вище, у науковій літературі найпоширенішим є розуміння мовної системи як упорядкованої сукупності взаємозв'язаних елементів, які формують єдине ціле, а структура мови тлумачиться як

“реляційний каркас” системи, як схема відношень між елементами системи, їх внутрішня організація [3, с.23; 4, с.29]. Однак при цьому недостатньо висвітлюється питання природи елементів, які можуть формувати системне ціле, а також недостатньо розкривається сутність структурних взаємозв’язків, на підставі яких їх можна об’єднати в одну систему. Наприклад, чи можна вважати, що фонема і слово є формантами одної системи, або ж слово і речення? А з іншого боку, чи можна вважати, що між фонемами як елементами системи існує такий же структурний зв’язок, як і між словами, що теж є елементами системи? Інакше кажучи, чи можна вважати тотожними системно-структурні зв’язки між елементами одного мовного рівня (фонологічного, морфологічного, лексичного і синтаксичного) та елементами різних мовних рівнів? Ці та аналогічні до них запитання є логічним породженням двох взаємовиключних концептуальних тверджень, кожне із яких має відповідно численних прихильників та опонентів. В одному із цих тверджень обстоюється теза, що система характеризується “єдністю однорідних взаємообумовлених елементів” [5, с. 31], а в іншому, що мовна система - це єдність різнорідних, негомогенних мовних одиниць [3, с.26; 5, с. 25].

Поставлені запитання знаходять адекватне тлумачення у теоретичних постулатах французького лінгвіста-психосистематика Г.Гійома [6, с.105-110], висловлених ним стосовно системного характеру мови. Перерахуємо основоположні із них:

- мова – це система систем. Вона складається із множини окремих, внутрішньо когерентних утворень, які формують в глобальній інтегруючій системі інтегровані системи;
- інтегровані системи характеризуються антиномічним зв’язком із інтегруючою системою, з одного боку, вони спрямовані на індивідуалізацію в її складі, а з іншого - на збереження зв’язку з нею, що дозволяє легко переходити із однієї системи в іншу;
- окремі інтегровані системи є інтегруючими щодо своїх складників і мають свою власну цілісність;
- мінімально достатньою умовою існування будь-якої системи є її бінарність;
- система має закритий характер, вона існує там, де кількісний склад елементів обмежений, тобто вони чергуються у деякій скінченій множині.

Виходячи із гійомівських постулатів, відмінність між системою мови та її структурою можна інтерпретувати таким чином:

1. Система мови є класифікуючою категорією, її призначення в тому, щоб упорядкувати елементи мови за ознаками їх подібності. Зазначені ознаки можуть мати, в принципі, різне походження і різну природу залежно від того, які мовні елементи систематизуються, але йдеться насамперед про функціональні (наприклад, дистинктивна функція фонем), смислові (наприклад, значення різних частин мови) та формальні (наприклад, однакові дієслівні закінчення) характеристики мовних одиниць.

На думку багатьох авторів, мовна система не множина будь-яких елементів, а множина однорідних елементів. На наш погляд, критерій однорідності є надто загальним і не дозволяє диференціювати окремі інтегровані системи у межах інтегруючої. З точки зору цього критерію, всі фонемні формують одне системне ціле кожної мови. Однак у межах цього цілого є ряд інших класифікацій фонемного складу мови, які ґрунтуються на різних фонематичних ознаках відповідних звуків, як-то участь різних органів мовлення у їх продукуванні чи їх акустичні характеристики. З точки зору цих характеристик голосні та приголосні фонемні не є однорідними елементами, їх входження у фонематичну

систему мови пояснюється тільки їх функціональною здатністю розрізняти значущі одиниці мови.

Ми схильні вважати, що ознака однорідності є функціонально значущою в систематизації мовних одиниць одного мовного рівня, що, власне, відповідає семантиці слова *однорідний* – “який належить до того самого роду, розряду, характеризується однаковими рисами, ознаками” [7, с. 637]. Однак це зовсім не означає, що всі елементи одного рівня є однорідними.

Отже, говорити про однорідність елементів системи – це означає говорити про одиниці одного мовного рівня і при цьому ігнорувати два очевидних факти: 1) що “у випадку обмеження поняття системи сполученням одних однорідних елементів ми не в праві кваліфікувати як систему саму мову чи говорити про неї як систему систем” [4, с.63]; 2) що в межах одного рівня існує значна кількість автономних, інтегрованих у цей рівень систем, стосовно яких він є інтегруючою системою. А автономність часткових систем полягає в тому, що кожна із них складається із елементів, структурна, змістова чи функціональна природа яких відмінна від природи елементів інших систем.

Не можна погодитися з думкою і тих дослідників, які розглядають систему як “ієрархічне ціле, яке володіє структурою і втілює дану структуру у дану субстанцію для виконання певних цілей” [4, с. 30]. Дане положення є справедливим для мови в цілому, яка є системою систем. Але воно жодним чином не відповідає природі часткових систем, між елементами яких немає інших відношень, крім відношень подібності. Наприклад, система особових займенників-підметів становить парадигму мовних одиниць, які об’єднуються у системне ціле тільки на підставі їх функціональної подібності, між ними не можливі структурні зв’язки. Щоправда, узяті разом, вони структурують категорію особи, однак це вже інший системний рівень зв’язків, а точніше кажучи, рівень міжсистемних зв’язків, що цілком природно.

2. Структура є інтегруючою категорією мови, її роль полягає в тому, щоб об’єднати різні часткові (автономні) системи в єдине інтегроване ціле, яким є мова. У цьому, власне, й полягає гетерогенність мовної системи, про яку йдеться у багатьох працях.

Структурний аспект мови важливий ще й тим, що він об’єднує елементи мови не тільки по горизонталі, як про це твердять окремі автори [4, с. 61], маючи в основному на увазі лінійне (синтагматичне) розгортання елементів мови у мовленні, а й по вертикалі. Вертикальний структурний зв’язок об’єднує системи різних мовних рівнів: фонетичного, морфологічного, лексичного та синтаксичного, вибудовуючи таким чином їх системно-структурну ієрархію. Горизонтальний структурний зв’язок об’єднує системи одного мовного рівня. Так, лексичний рівень структурують системи різних частин мови. У свою чергу, кожна частина мови складається із різних лексико-граматичних розрядів слів, кожен із яких формує свою автономну систему, як, наприклад, різні види іменників, артиклів, займенників і т.д.

Часто структурний зв’язок між системами одного мовного рівня здійснюється через елементи, які залежно від того, яка із ознак береться за основний критерій їх систематизації, можуть належати до різних часткових систем. Так, у французькій мові граматичні морфеми - *s* і - *x* є елементами парадигм граматичних показників множини іменників, прикметників і займенників, і водночас вони є елементами системи дієслівних закінчень різних часових форм. В українській мові прикладом належності тих самих мовних одиниць до різних часткових систем можуть служити прислівникові прийменники. Подібних прикладів можна відшукати багато серед одиниць кожного мовного рівня. Зі сказаного випливає, що структура мови – це складний взаємозв’язок між

частковими системами як у парадигматичній площині, так і синтагматичній. Схематично структуру мови можна подати у вигляді вписаних одне в одне кіл, кожне із яких відповідає певному рівневі мови і вказує разом з тим на їх ієрархічне підпорядкування. По периметру цих кіл зображено системно-структурні зв'язки між елементами одного рівня, а їх радіальний переріз є показником структурних зв'язків між системними елементами різних мовних рівнів.

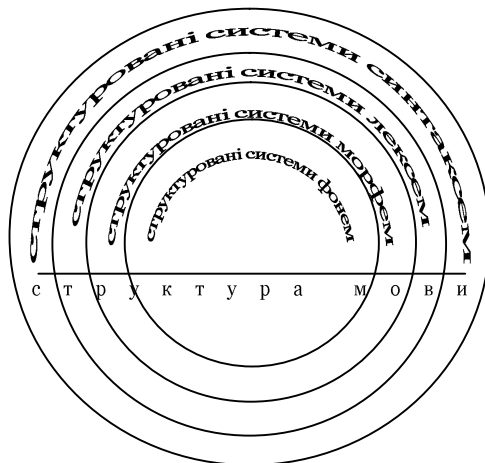

Рисунок 1 - Схема структурно-системної будови мови

Отже, з огляду на все вищезазначене, можна вважати, що термінологічне поняття “система мови” є лише зручною для користування метонімією, оскільки справжня будова мови структурно-системна. У системному вимірі мовні одиниці групуються за певними однорідними ознаками у відповідні парадигматичні класи, кожен з яких можна розглядати як мовну підсистему (чи часткову систему), а в структурному вимірі між цими підсистемами встановлюються опозитивні (горизонтальні) чи ієрархічні (вертикальні) зв'язки, на основі яких вибудовується цілісна система систем мови. Отже, твердження деяких авторів, що “система – це зв'язок і взаємозв'язок по горизонталі, а структура – це зв'язок і взаємозв'язок по вертикалі” [цит. за: 4, с. 61], не зовсім правильно відображає справжню сутність системно-структурних зв'язків мовних одиниць у межах глобальної інтегруючої системи мови.

Вивчаючи особливості структурно-системної будови мови, вчені зосередили основну увагу на питанні чіткого розмежування цих двох аспектів мови та тих її елементів, які за своїми ознаками підпадають під дані поняття, яким, як вже сказано вище, даються найрізноманітніші тлумачення.

Значно менше їх цікавить питання взаємозв'язку одиниць різних мовних рівнів чи різних мовних підсистем, а також те, яка питома вага елементів кожного рівня в організації та функціонуванні мовної системи в цілому. Чи може мовна система функціонувати, якщо якийсь із її елементів виявиться природно чи штучно заблокованим?

Відповідаючи на дане запитання, можна апріорі констатувати, що з точки зору теорії синергетики, яка розглядає мову як динамічну й складну саморегулюючу систему [8], процес блокування будь-якого елемента на рівні підсистем, не заблокує функціонування всієї мовної системи. Однак ефективність її функціонування виявиться різною

залежно від того, елемент якого мовного рівня заблокується. Вона буде практично стовідсотковою у випадку блокування якогось елемента лексико-семантичної системи, яка за своїм статусом є відкритою системою, тому її легко доповнити потрібним елементом.

Теоретично можна допустити, що функціональна ефективність мови певним чином зміниться (підвищиться або знизиться) при блокуванні якогось елемента граматичної системи як, наприклад, допоміжного дієслова “*бути*” в українській мові, “*etre*” у французькій, “*sein*” у німецькій та ін. Але треба зауважити при цьому, що зміни, які відбуваються у граматичній системі мови, не тягнуть за собою адекватних змін в інших підсистемах мови. Скажімо, формування у французькій мові категорії артикля не позначилось ні на лексико-семантичній підсистемі французької мови, ні на її фонетичній підсистемі, хоча в цілому граматична система зазнала значних змін.

Якісно іншою постане картина у результаті блокування якогось елемента фонографічної підсистеми мови. На відміну від інших підсистем мови фонографічна підсистема є закритою й “добре організованою системою” [9, с.11]. Оскільки вона складає матеріальну основу мови, то будь-яка зміна в її структурі неминуче повинна позначитися на структурі та функціонуванні інших підсистем. Зрозуміло, що сутність цих змін залежатиме від того конкретного елемента фонографічної системи, який блокується.

Проблема структурного взаємозв'язку між фонологічною підсистемою мови та іншими її підсистемами була порушена французьким мовознавцем А.Сеше, який вивчав “граматику фонем”, та Ш. Баллі, який вказував на необхідність показати паралелізм між структурою фонологічної системи мови “і структурою всього іншого, що стосується мови, показати, зрештою, наявність взаємозалежності між граматикую і фонологією” [10, с.31].

Наскільки нам відомо, дана проблема не була предметом детального висвітлення у мовознавчій літературі, не розглядався також і структурно-функціональний взаємозв'язок між системою орфограм та іншими мовними системами. Але щодо останнього, то у французькій літературі був проведений цікавий мовний експеримент: відомий письменник-новатор, автор багатьох художніх творів Ж. Перек написав цілий роман під назвою *La Disparition*, у якому немає жодної літери “e” [11]. Спираючись на матеріал цього експериментального твору, неважко виявити ті системні характеристики французької мови, які пов'язані саме з цією літерою, а точніше кажучи із орфограмами, сформованими на основі цієї літери: **е, и, й, к, л, ж, ь**. Отже, заблокувавши названі орфограми, автор твору змушений був:

1. Відмовитися від надзвичайно великої кількості слів та виразів, орфографія яких містить дані орфограми, що, зрозуміло, дуже звузило і збіднило концептуально-образний зміст твору, хоча його оригінальність та художня цінність збереглися.

2. Радикально спростити граматичну систему французької мови, зокрема:

- не використовувати іменники жіночого роду на позначення осіб та прикметники жіночого роду, оскільки і у першому, і другому випадках морфема **-е** є їх основною граматичною ознакою;

- спростити систему детермінативів іменника: не вживати деякі артиклі (*le, une, les, des*), повністю відмовитись від уживання вказівних детермінативів (*ce, cet, cette, ces*) та багатьох посесивів (*mes, tes, ses, notre, votre, leur*) і відповідно уникати у художньому дискурсі властивих їм значень;

- спростити систему займенників: із 22 форм особових займенників вживати тільки 11; вилучити із тексту всі вказівні і присвійні

займенники; обмежити вживання питальних й відносних займенників формами *qui, quoi, dont*; не використовувати більшості неозначених займенників;

- переполовинити мовний потенціал граматичних категорій дієслова: не вживати дієслівних форм першої особи однини, а також другої і третьої осіб множини; відмовитися практично від використання складних часів та пасивної форми, які утворюються за допомогою допоміжного дієслова “*ktre*”; не вживати часів сьобжонктиву, окрім першої особи множини, уникати вживання дієслів першої групи у теперішньому часі і багато іншого.

Думаємо, що наведений приклад однозначно підтверджує неодноразово висловлені різними вченими думки про те, що у мові все взаємозв'язано й що елементи різних мовних підсистем семантично й функціонально є взаємозалежними у її структурі. Вирішальна роль у цьому взаємозв'язку належить фонографічній системі мови, яка має, за Соссьюром, матеріально-ідеальну природу і виступає “єдиною реальністю, яка цікавить лінгвіста” [1, с.60].

Як матеріальний аспект мови фонографічна система об'єднує в єдине ціле морфеми, слова і речення, які, як твердить Г.В.Колшанський, завжди існують як єдине ціле: “Ні звук, ні морфема, ні слово, ні речення не знаходяться у будь-якому підпорядкуванні один до одного за розрядом рівнів, а становлять собою матеріально неподільне єдине утворення” [12, с.78].

Як ідеальний аспект мови фонографічна система є носієм і засобом мовленнєвого вираження сукупності тих лексико-граматичних значень, що склалися та існують у даній мові.

Таким чином, фонографічна система мови виконує роль системної детермінанти [13, с. 37], яка, по-перше, об'єднує всі інші підсистеми мови в єдине органічне ціле, а, по-друге, визначає в цілому ряді відношень специфіку їх змістового наповнення, а також формального структурування й функціонування. І на завершення треба відзначити, що мова як інтегруюча система складається практично із двох інтегрованих підсистем: 1) фонографічної підсистеми (план вираження) і 2) семантичної підсистеми (план змісту), які, в свою чергу, виступають інтегруючими системами по відношенню до багатьох інтегрованих у них часткових систем.

AXIOMATICS AND PROBLEMS OF STUDIES OF LANGUAGE SYSTEM

Popovich M.M.

The paper deals with the disputable questions of system organization of language units and with some peculiarities of their structural interaction as a single whole. Phonemics is claimed to be the basis of the structural-system relations between the elements of different language levels. The author's theoretical considerations are confirmed by the examples taken from the experimental novel written by the French writer J. Perec “La Disparition” where the letter “e” is deliberately omitted.

Key-words: system of language, structural-system relations, system phonemics, system role of grapheme “e” in the French language.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соссьюр Ф. де. Труды по языкознанию/ Ф. де Соссьюр; пер. с франц. А.А.Холодовича.- М.: Прогресс, 1977. - 695 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебн. пос. / Н.Ф.Алефиренко. - М.: Флинта, Наука, 2005. - 416 с.
3. Мельничук А.С. Понятия системы и структуры языка в свете диалектического материализма/А.С.Мельничук// Вопросы языкознания.- 1970.- №1. - С.19-32.
4. Общее языкознание. Внутренняя структура/ [под. общ. ред Б.А.Серебренникова].- М.: Наука, 1972.- 564 с.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение/ А.А.Реформатский. - Изд. 4-е испр. и доп.- М.: Просвещение, 1967.- 542 с.

6. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики/ Г.Гийом [пер. с франц. П.А.Скрелина]: изд. 2-е, испр. – М.: Едиториал УРСС, 2004.– 224 с.
7. Словник української мови/ [голова ред. колегії І.К.Білодід].– К.: Наукова думка, 1974.– Т.5.– 840 с.
8. Тарасова Е.В. Синергетические тенденции в современной лингвистике / Е.В.Тарасова //Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н.Каразіна: зб.наук.пр./ наук. ред. Шевченко І.С.– 2000.– №500.– С. 3-9.
9. Левицкий В.В. Квантитативные методы в лингвистике/ В.В.Левицкий. – Винница: Новая книга, 2007.– 264 с.
10. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка/ Ш.Балли.– М.-Л.: Иностранная литература, 1955.– 416 с.
11. Peres G. La Disparition/ Georges Peres.– P.: Éditions Denoël, 1969. – 319 p.– (Першотвір).
12. Колшанский Г. В. Проблема стратификации структуры языка / Г.В.Колшанский // Уровни языка и их взаимодействие: научн. конф., 4-7 апреля 1967 г.: тезисы докладов.– М., 1967. – С. 78-80.
13. Мельников Г.П. Системная типология языков: Принципы, методы, модели / Г.П.Мельников.– М.: Наука, 2003.– 395 с.

Надійшла до редакції 19 жовтня 2009 р.